

# Etnocentrisme in Nederland: veranderingen bij kansarme en/of geprivilegeerde groepen?

P. Scheepers, R. Eisinga en E. Linssen

## 1. Achtergrond en vraagstelling

Als we recente berichten in de dagbladers mogen geloven, is het aantal acties gericht tegen allochtonen toegenomen (*NRC Handelsblad*, 22 mei 1993). Bovendien neemt de tolerantie van Nederlanders, ten opzichte van allochtonen in hoog tempo af (*NRC Handelsblad*, 15 juli 1993). Vooraanstaande mensen uit wetenschap, politiek en kunst zijn daarover geen van allen verbaasd: het is een dominante trend in het opinieklimaat.

Ter ondersteuning van deze berichten werden alarmerende gegevens aangevoerd van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP 1992). De tabellen, die tijdreeksen bevatten over de verandering van het opinieklimaat, vertonen uiteenlopende tendensen. Zo blijkt dat de acceptatie van andere rassen als naaste burens vanaf 1966 tot en met 1980 is afgenomen maar sindsdien weer enigszins is toegenomen (SCP 1992: 469). Andere indicatoren laten evenwel zien dat de tolerantie tegenover allochtonen vanaf het begin van de jaren tachtig toenam, maar sinds 1985 enigszins is afgenomen (SCP 1992: 470-472). Uit deze trends blijkt dat in 1985, afhankelijk van de indicator, tussen de 9 en 20 procent van de Nederlanders vindt dat Nederlanders in bepaalde situaties bevoordeeld zouden moeten worden ten nadele van allochtonen.<sup>1</sup> In 1991 waren die percentages volgens het SCP-rapport evenwel gestegen naar tussen de 13 en 28 procent. Dat zou duiden op een toename van het percentage Nederlanders dat een negatieve houding heeft tegenover allochtonen.

Deze bevindingen berusten evenwel op onafhankelijk van elkaar getrokken cross-sectionele steekproeven. Daarmee kunnen enkel globale trends worden beschreven: men kan eigenlijk alleen de globale vraag beantwoorden of en zo ja in welke richting de (steekproef uit de) Nederlandse bevolking is veranderd. Maar deze studies kunnen geen uitsluitel bieden over de vraag of en zo ja in welke richting individuen die behoren tot bepaalde sociale categorieën hun houding tegenover allochtonen hebben gewijzigd in de loop van de periode van het midden van de jaren tachtig tot en met het begin van de jaren negentig. Het antwoord op deze vraag is evenwel van belang omdat in het publieke debat vrijwel steeds wordt ver-

ondersteld dat de intolerantie met name onder kansarme categorieën toeneemt terwijl meer kansrijke categorieën verschoond blijven van het etiket van de intolerantie. Maar is dat wel in overeenstemming met de feiten?

Om een dergelijke vraag te kunnen beantwoorden dient men te beschikken over een panel van individuen dat tenminste tweemaal wordt geïnterviewd. Het onderzoek waarover wij alhier rapporteren is bedoeld om dergelijke vragen te beantwoorden. Daartoe laten we eerdere theoretische en empirische studies de revue passeren die leiden tot specifieke hypothesen over veranderingen in de houding van bepaalde sociologische categorieën Nederlanders tegenover allochtonen.

## 2. Eerdere theoretische en empirische studies

In eerdere studies is aangetoond dat de negatieve houding tegenover allochtonen niet op zich staat, maar in sterke mate samenhangt met de positieve houding tegenover de eigen groep, i.c. de Nederlanders (vgl. Eisinga & Scheepers 1989; Scheepers *et al.*, 1989), hetgeen ook bleek te gelden in Zuid-Afrika (Pieterse, Scheepers & Van de Ven 1991) alsook in Vlaanderen (Billiet, Eisinga & Scheepers 1992). Deze bevindingen worden verklaard op grond van de zogenaamde sociale identiteitstheorie, ontleend aan Tajfel (1981; 1982a; 1982b). Deze theorie gaat uit van het axioma dat individuen de fundamentele behoefte hebben om bij een sociale groep te behoren, meestal de groep waarbinnen ze worden geboren en gesocialiseerd. Van die groep nemen ze de waarden en normen over die ze gebruiken bij het categoriseren van de sociale werkelijkheid: ze maken een onderscheid tussen groepen die wel en groepen die niet aan de eigen waarden en normen voldoen. Vervolgens vergelijken ze de sociale groep(en) waartoe zij zich rekenen met andere groepen en wel op zodanige wijze dat die vergelijking positief uitvalt voor de groep(en) waartoe zij zich rekenen. De verklaring daarvoor berust op een tweede axioma, namelijk dat mensen behoefte hebben aan een positief beeld van de groep(en) waartoe men zich rekent, evenals aan een positief zelfbeeld. Dat positieve beeld van de eigen sociale groep(en) wordt bewerkstelligd door selectieve perceptie van bepaalde positieve karakteristieken bij leden van de eigen groep(en); en selectieve perceptie van negatieve karakteristieken bij leden van andere groepen. Uiteindelijk past het individu de karakteristieken van de sociale groep toe op de eigen persoon waarmee zijn/haar sociale identiteit wordt bevestigd en gehandhaafd (sociale identificatie); terwijl het individu zich distantieert van de karakteristieken van andere sociale groepen (sociale contra-identificatie). Het resultaat van deze mentale processen bestaat in een negatieve houding tegenover andere sociale groepen en een daarmee samenhangende positieve houding tegenover de eigen groep: ethnocentrisme.

De implicatie van deze sociale identiteitstheorie is dat allerlei individuen binnen de samenleving in min of meer gelijke mate ethnocentrisch zouden zijn. Zulk

bleek evenwel niet het geval te zijn. Met name lager opgeleiden (mensen met een opleiding tot en met het niveau van MAVO/MBO) en mensen werkzaam in de zogenaamde lagere beroepsgroepen (met name handarbeiders en kleine zelfstandigen) bleken sterker etnocentrisch te zijn (vgl. Eisinga & Scheepers 1989; Scheepers *et al.*, 1989, 1990; Billiet *et al.*, 1992). Deze bevindingen zijn in belangrijke mate geïnterpreteerd met behulp van twee theorieën: de autoritarisme- en de zondeboktheorie.<sup>2</sup>

Volgens de eerstgenoemde theorie zou het zo zijn dat autoritaire mensen een zwakke persoonlijkheidsstructuur hebben. Dientengevolge zouden zij een sterkere behoefte hebben aan sociale identificatie teneinde het positieve beeld van de sociale groep waartoe zij zich rekenen, op de eigen persoonlijkheid te betrekken; als ook zouden zij een sterkere behoefte hebben aan sociale contra-identificatie om aldus positief af te steken bij anderen (vgl. Scheepers *et al.*, 1990; Baars & Scheepers 1993).

Nu is het zo dat het autoritarisme in Nederland in de periode van 1970 tot 1985 globaal een dalende trend vertoont (Middendorp 1991). Maar uit andere studies weten we dat autoritarisme toeneemt met ongunstige sociaal-politieke en sociaal-economische omstandigheden (Sales 1973; Meloen 1983), hetgeen het geval zou kunnen zijn geweest aan het begin van de jaren negentig. Daarover bestaan geen gepubliceerde gegevens. We weten evenwel uit eerdere studies dat autoritarisme in sterke mate aanwezig was bij zowel lager opgeleiden als bij lagere beroepsgroepen (Scheepers *et al.*, 1990). Mogelijkerwijs is autoritarisme juist bij deze 'kansarme' categorieën in het begin van de jaren negentig weer enigszins toegenomen ten gevolge waarvan ook hun etnocentrische gevoelens zijn toegenomen.

De zondebok-theorie berust op klassieke theoretische noties (Marx 1848/1974; Coser 1956; Sherif & Sherif 1953/1979). Deze auteurs gaan allen uit van het axioma dat sociale groepen bij de verwerving van schaarse goederen conflicterende belangen hebben en daarom voortdurend met elkaar in een concurrentieverhouding staan. Maar sociale groepen zijn zich daarvan niet per se bewust. Wanneer de leden van sociale groepen zich evenwel bewust worden van die conflicterende belangen, wordt de concurrentie, die tot dan slechts latent aanwezig is geweest, manifest: mensen gaan de conflicterende belangen ook als zodanig percipiëren (Blalock 1967; Castles & Kosack 1973; Studlar 1977; Schaefer & Six 1978; Elich & Maso 1984; Krauth & Porst 1984). Dat gebeurt met name in een tijdsbestek wanneer de concurrentie om schaarse goederen heviger is geworden. Men gaat dan zondebokken zoeken die worden ervaren als bedreigend voor de eigen sociale positie: vaak zijn dat leden van andere sociale groepen, bij voorbeeld allochtonen.

Deze theorie impliceert dat bepaalde categorieën Nederlanders aan het begin van de jaren negentig zijn gaan zoeken naar zondebokken voor de op til zijnde sociaal-economische malaise. Mogelijkerwijs heeft zich aldus het proces afgespeeld waardoor de latente concurrentie tussen allochtonen en autochtonen in toenemen-

de mate manifest is geworden. Zulks is heel wel mogelijk omdat in de laatste helft van de jaren tachtig het aantal etnische minderheden in Nederland voor een aantal nationaliteiten sterk is toegenomen (Roelandt, Smeets & Veenman 1993: 46). Bovendien is het zo dat deze etnische minderheden zich ook melden op de arbeidsmarkt en de huisvestingsmarkt (Roelandt *et al.*, 1993: 65, 84). Dit zou impliceren dat bepaalde categorieën onder de Nederlanders meer dan voorheen allochtonen zijn gaan percipiëren als bedreigende concurrenten. We veronderstellen dat juist die categorieën Nederlanders die in minder gunstige sociale posities verkeren, bij voorbeeld lager opgeleiden en lagere beroepsgroepen, de concurrentie met etnische minderheden in sterkere mate zijn gaan ervaren ten gevolge waarvan hun etnocentrische gevoelens zijn toegenomen.

Dit zou mogelijkwerijs in nog sterkere mate kunnen gelden voor mensen die werkloos zijn (geworden) en voor mensen die anderszins uitkeringsgerechtigd zijn, zeker wanneer zij vrijwel dagelijks worden geconfronteerd met etnische minderheden in hun sociale omgeving. Dergelijke meer specifieke hypothesen zijn zeer plausibel en zeer relevant. Om ze te toetsen zijn evenwel hele specifieke en desalniettemin grote steekproeven nodig, bij voorbeeld grote steekproeven uit stedelijke gebieden in het westen van het land waar het merendeel van de in ons land verblijvende allochtonen is gehuisvest. Aangezien er tot nog toe geen relevante gegevens zijn verzameld onder dergelijke specifieke steekproeven, kunnen deze meer specifieke hypothesen vooralsnog niet worden getoetst. Onze bijdrage bestaat vooralsnog hierin dat we op grond van een nationale steekproef die tweemaal is ondervraagd, de veranderingen in etnocentrisme bij kansarme categorieën kunnen vaststellen.

### 3. Hypothesen

Op grond van bovenstaande theoretische noties opperen we de hypothesen dat in de tweede helft van de jaren tachtig etnocentrisme met name is toegenomen onder:

1. de lager opgeleiden
2. de lagere beroepsgroepen.

Teneinde het informatiegehalte van deze hypothesen te vergroten zouden we complementaire hypothesen willen formuleren met betrekking tot de veranderingen in etnocentrisme onder respectievelijk hoger opgeleiden en hogere beroepsgroepen. Ten aanzien van deze categorieën hebben we eerder vastgesteld dat zij minder autoritair zijn en zich in mindere mate beconcurrereerd achten door de etnische minderheden (vgl. Eisinga & Scheepers 1989). Dientengevolge zouden etnocentrische gevoelens bij hen ook minder toegenomen kunnen zijn.

Daarnaast zijn er ook nog andere empirische aanwijzingen dat hoger opgeleiden en hogere beroepsgroepen meer in het algemeen stabielere attitudes hebben dan de categorieën die in de hypothesen zijn genoemd. Converse (1970) toonde aan dat

de goed geïnformeerde subpopulaties, zogenaamde elites, stabielere attitudes hebben dan zogenaamde non-elites. Deze bevinding is verklaard met de theorie dat deze goed geïnformeerde subpopulaties beter en langer zouden hebben nagedacht over bepaalde maatschappelijke onderwerpen en daarom een meer uitgesproken en beter doordachte mening zouden hebben die als het ware sterker verankerd zou zijn in de persoon.

Deze bevindingen hebben enige tijd de kern van een controverse gevormd (Judd & Milburn 1980; Converse 1980; Milburn & Judd 1981). Judd en Milburn meenden in tegenstelling tot Converse dat er nauwelijks verschil zou zijn tussen de zogenaamde elites en non-elites. Nadien is evenwel ook door Jagodzinski en Kuehnell (1987) geconstateerd dat hoger opgeleiden inderdaad stabielere attitudes hebben dan lager opgeleiden, hoewel de verschillen klein zijn. Maar hun bevindingen zijn gebaseerd op een *panel-design* waarbij tussen de interviews maar een paar maanden waren verstreken. Daardoor kunnen geheugeneffecten niet worden uitgesloten. Maar in onze studie (zie: de volgende paragraaf) is tussen de interviews vijf jaar verstreken, zodat geheugeneffecten nagenoeg uitgesloten kunnen worden. Onder de assumptie dat deze geheugeneffecten kunnen worden uitgesloten, kan blijken welke sociologische categorieën stabielere attitudes hebben.

Uit het bovenstaande leiden we de hypothesen af dat etnocentrisme in de tweede helft van de jaren tachtig weinig of niet is veranderd onder:

3. de hoger opgeleiden
4. de hogere beroepsgroepen.

Teneinde deze theoretische hypothesen effectief te toetsen zullen we eerst enige methodologische vragen moeten beantwoorden (vgl. Jagodzinski & Kuehnell 1987). Voor het vaststellen van veranderingen binnen bepaalde sociale categorieën is namelijk een meetinstrument vereist dat op twee tijdstippen exact hetzelfde meet en dus invariant is. Daarom dient, voordat onderzocht kan worden of er sprake is van veranderingen bij bepaalde categorieën, getoetst te worden of er sprake is van een geldig, betrouwbaar maar bovendien invariant meetinstrument.

#### 4. De gegevens

In het onderstaande zullen we deze hypothesen toetsen op grond van gegevens die tweemaal zijn verzameld bij dezelfde individuen in het kader van het grootschalige survey onder de Nederlandse bevolking 'Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland'. In dat kader was in 1985 een tweestaps aselechte steekproef samengesteld. In de eerste stap werd een aantal gemeenten geselecteerd zodanig dat de verdeling naar regio's en naar urbanisatiegraad gerepresenteerd zou worden. In tweede instantie werden uit de registers van de burgerlijke stand van de geselecteerde gemeentes op aselechte wijze potentiële respondenten geselecteerd van 18 tot 70 jaar. Van deze potentiële respondenten bleek 56% bereid te zijn om geïnterviewd

te worden in de winter van 1985-1986. Deze steekproef bleek representatief te zijn naar de kenmerken sekse, leeftijd en burgerlijke staat, alsook naar de combinatie van deze kenmerken (vgl. Felling *et al.*, 1987).

In de winter van 1990-1991 werd een aselekt gekozen steekproef van de oorspronkelijke steekproef opnieuw benaderd voor een interview.<sup>3</sup> Daarvan bleek 66% bereid om opnieuw geïnterviewd te worden. Na afloop van de dataverzameling bleek dat dit panel representatief was voor de oorspronkelijke steekproef naar de kenmerken sekse, leeftijd en burgerlijke staat alsook naar de combinatie van deze kenmerken (vgl. Felling *et al.*, 1992). Lezers die meer informatie wensen over steekproefprocedures en over het ontwerp van de vragenlijst worden verwezen naar twee uitgebreide documentaties (Felling *et al.*, 1987, 1992).

## 5. Meetinstrumenten

Ter operationalisering van etnocentrisme ontwikkelden we in een eerdere fase een meetinstrument waarin belangrijke theoretische bijdragen werden verdisconteerd (zoals Sumner 1906; Adorno *et al.*, 1950/1982; Levine & Campbell 1972; Tajfel 1981, 1982a; vgl. Felling, Peters & Scheepers 1986). Uit dit eerdere onderzoek bleek dat ook in Nederland etnocentrisme bestond uit twee samenhangende dimensies: een positieve houding tegenover de *ingroup* (i.c. Nederlanders); en een negatieve houding tegenover meerdere *outgroups* (i.c. Turken, Marokkanen, Surinamers) maar ook tegenover *outgroups* waarvan de kans klein was, dat men er daadwerkelijk contact mee had gehad (i.c. zigeuners en joden). Beide houdingen bleken gebaseerd te zijn op stereotypen. De stereotypen over de *ingroup* bleken overwegend positief van aard te zijn terwijl de stereotypen over de *outgroups* overwegend negatief van aard waren. De houding tegenover de *ingroup* bleek ook te verwijzen naar nationale trots en vaderlandsliefde (vgl. Scheepers *et al.*, 1989; Eisinga & Scheepers 1989). De exacte formuleringen van de items staan in tabel 1.

Ter operationalisering van sociale klasse, maakten we gebruik van de indeling van Erikson, Goldthorpe en Portocarero (1983) die in Nederland operationeel is gemaakt door Ganzeboom *et al* (1987). Deze nominale indeling bevat een tiental beroepsgroepen die om redenen van overzichtelijkheid vaak gereduceerd worden tot een geringer aantal. In deze studie zijn we, gelet op onze hypothesen alsook gelet op het betrekkelijk geringe aantal respondenten, genooddacht om deze beroepsgroepen bijeen te voegen in twee aparte beroepsgroepen: de hogere beroepsgroepen (mensen met witte boorden) en de lagere beroepsgroepen (zoals kleine zelfstandigen en handarbeiders).

Hetzelfde geldt voor de operationalisering van opleiding. Deze variabele bevat zeven categorieën die, gelet op de hypothesen en het geringe aantal respondenten, zijn samengevoegd in twee categorieën: hoger opgeleiden (mensen met een oplei-

ding hoger dan het niveau van MAVO/MBO) en lager opgeleiden (mensen met een opleiding tot en met het niveau van MAVO/MBO).

## 6. Analyses

Teneinde onze hypothesen te kunnen toetsen, volgden we een analyseprocedure die op een groot aantal punten overeenkomst vertoont met de strategie die werd ontwikkeld door Porst, Schmidt en Zeifang (1987), Jagodzinski en Kuehnel (1987), Faulbaum (1987) en Aish en Jöreskog (1990).

De eerste stap in deze procedure heeft betrekking op de validiteit van de gekozen operationalisering. Daartoe dient een meetmodel te worden ontwikkeld voor etnocentrisme dat past bij de gegevens die zijn verzameld op het eerste tijdstip. Daartoe kozen we als uitgangspunt het meetmodel waarvan we in een eerdere studie hadden vastgesteld dat het een valide meting van etnocentrisme inhield.

We bepaalden via confirmatorische factoranalyse (via LISREL) een meetmodel. Daarbij zijn we uitgegaan van de bifactoriële structuur van etnocentrisme die we in eerdere studies op exploratieve wijze ontdekten. Dat meetmodel bleek te moeten worden verworpen op statistische gronden ( $\chi^2 = 349$ , bij 134 vrijheidsgraden,  $p = 0.00$ ). Maar Jöreskog en Sörbom (1981, I.39) hebben in eerdere studies laten zien dat  $\chi^2$  erg gevoelig is voor afwijkingen van normaliteit bij de originele variabelen, hetgeen het geval is bij veel etnocentrisme-items. De goedpassendheid van het meetmodel kan mede beoordeeld worden op grond van de zogenaamde modificatie-indices. Die geven aan in hoeverre het meetmodel verbeterd zou kunnen worden danwel reeds optimaal is.<sup>4</sup> Daaruit bleek dat het meetmodel vrijwel niet verbeterd kan worden. Op grond daarvan besloten we om het aldus geconstrueerde meetmodel te accepteren, omdat het optimaal past bij de gegevens.

In een tweede stap werd getoetst of dit meetmodel ook paste bij de gegevens die op het tweede tijdstip werden verzameld. Zulks bleek het geval te zijn: het meetmodel bleek op grond van de modificatie-indices optimaal te zijn.<sup>5</sup>

In een derde stap werd getoetst of het meetmodel dat bepaald werd op het eerste tijdstip identiek was aan het meetmodel dat werd bepaald op het tweede tijdstip. Daartoe werd getoetst of de factorladingen van het eerste tijdstip gelijk waren aan die van het tweede tijdstip.<sup>6</sup> Opnieuw gaven de modificatie-indices aan dat we beschikten over een optimaal model. Deze bevindingen (zie tabel 1) impliceren dat het etnocentrisme-metmodel beschouwd mag worden als zijnde invariant over de periode 1985-1986 tot en met 1990-1991.

Vervolgens hebben we onderzocht in hoeverre er veranderingen hebben plaatsgevonden in de genoemde periode. Om daarvan een indicatie te krijgen, werden in een vierde stap de stabiliteitscoëfficiënten berekend. Deze bevindingen staan in tabel 2. Maar deze parameters bieden geen uitsluitsel over de vraag in welke rich-

ting de beide attitudes zijn veranderd. Daartoe dienen in een vijfde stap de zogenaamde latente gemiddeldes te worden berekend.<sup>7</sup> Via de gepaarde t-tests kan worden getoetst of de berekende gemiddeldes significant van elkaar verschillen. De toetsresultaten staan in tabel 3. Deze vijf analyse-stappen vormen eigenlijk alleen nog maar de voorbereiding voor de analyses die nodig zijn ter toetsing van de gestelde hypothesen. Nu we hebben kunnen vaststellen dat het meetmodel voor etnocentrisme op beide tijdstippen invariant is voor de gehele onderzoekspopulatie, toetsen we in een zesde stap of zulks ook het geval is voor bepaalde subpopulaties. Zulks bleek het geval te zijn voor lager opgeleiden versus hoger opgeleiden<sup>8</sup> als ook voor lagere beroepsgroepen versus hogere beroepsgroepen<sup>9</sup>, in die zin dat het meetmodel ook optimaal bij de gegevens van deze subpopulaties bleek te passen.

Gegeven deze invariantie van meetmodellen binnen de genoemde subpopulaties, komt de vraag aan de orde in welke mate en in welke richting deze subpopulaties hun etnocentrische attitudes hebben veranderd in de periode van 1985-1986 tot en met 1990-1991. Daartoe worden ook voor de afzonderlijke subpopulaties de zogenaamde stabiliteitscoëfficiënten berekend.<sup>10</sup> Deze staan weergegeven in tabel 2.

En wederom is het zo dat deze coëfficiënten nog geen uitsluitsel bieden over de vraag in welke richting in de genoemde subpopulaties de etnocentrische attitudes zijn veranderd. Daartoe worden voor de afzonderlijke subpopulaties de latente gemiddeldes op de beide tijdstippen berekend teneinde de richting van de verandering vast te kunnen stellen. Deze latente gemiddeldes staan in tabel 3.

## 7. Resultaten

*De validiteit van de etnocentrisme-meting* – In tabel 1 staan de factorladingen van de items op de twee etnocentrisme-dimensies op de twee tijdstippen. Deze ladingen mogen geïnterpreteerd worden als de mate waarin het betreffende item gerelateerd is aan de latente factoren, i.c. de geconceptualiseerde dimensies.

Ten eerste merken we op dat deze ladingen allemaal significant ( $t > 1.96$ ,  $p < .05$ ) en betrekkelijk hoog zijn. Zulks impliceert dat de items beschouwd mogen worden als geldige indicatoren van de bedoelde dimensies. Met betrekking tot de negatieve houding tegenover *outgroups* valt op dat de ladingen van de items, waarin uitgesproken negatieve stereotypen tegenover zigeuners en Turken worden verwoord, zeer hoog zijn. Met betrekking tot de positieve houding tegenover de *ingroup* valt op dat de ladingen van de items, waarin gerefereerd wordt aan het 'trots zijn' op de natie, zeer hoog zijn. Ten tweede merken we op dat vergelijking van de factorladingen op twee tijdstippen laat zien dat deze ladingen hooguit .04 uiteen lopen over de vijf jaar die zijn verstreken tussen beide tijdstippen. Zulks impliceert dat de items op nagenoeg invariante wijze de bedoelde dimensies meten. Ten derde merken we op dat de correlatie tussen beide dimensies van etnocentris-

Tabel 1: Confirmatorische factoranalyse op etnocentrisme-items op twee tijdstippen, patroonmatrix, oblique rotatie, lege cellen: desbetreffende lading = 0

|                                                                                                                                         | 1985-1986 |     | 1990-1991 |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|-----|-----------|-----|
|                                                                                                                                         | NOUT      | PIN | NOUT      | PIN |
| De meeste Marokkanen zijn lompe mensen.                                                                                                 | ,49       |     | ,47       |     |
| Buitenlanders dragen allerlei vieze luchtjes met zich mee.                                                                              | ,59       |     | ,56       |     |
| Zigeuners rijden in grote caravans op kosten van de bijstand.                                                                           | ,80       |     | ,76       |     |
| Met Marokkanen weet je nooit zeker of ze niet plotseling agressief zullen worden.                                                       | ,78       |     | ,74       |     |
| De meeste Surinamers werken nogal langzaam.                                                                                             | ,75       |     | ,71       |     |
| Zigeuners zijn nooit te vertrouwen.                                                                                                     | ,86       |     | ,82       |     |
| De meeste Turken zijn op het werk nogal gemakzuchtig.                                                                                   | ,81       |     | ,77       |     |
| Surinamers zijn erg opvliegend.                                                                                                         | ,77       |     | ,73       |     |
| Turken hebben zoveel kinderen omdat ze nog niet beter weten.                                                                            | ,65       |     | ,62       |     |
| Als je met Joden zaken doet, moet je extra oppassen.                                                                                    | ,79       |     | ,75       |     |
| Overall ter wereld zijn wij Nederlanders geliefd.                                                                                       |           | ,38 |           | ,37 |
| Wij Nederlanders zijn altijd bereid om de handen uit de mouwen te steken.                                                               |           | ,48 |           | ,46 |
| In het algemeen gesproken is Nederland een beter land dan de meeste andere landen.                                                      |           | ,53 |           | ,50 |
| Wij Nederlanders kunnen trots zijn op onze geschiedenis.                                                                                |           | ,64 |           | ,62 |
| Andere landen kunnen nog heel wat goeds van ons land leren.                                                                             |           | ,49 |           | ,47 |
| Iedere Nederlander dient de nodige eerbied in acht te nemen tegenover onze nationale symbolen zoals de vlag en het volkslied.           |           | ,53 |           | ,51 |
| Bij het streven naar internationale samenwerking moeten wij ervoor oppassen dat er geen typisch Nederlandse levenswijzen verloren gaan. |           | ,54 |           | ,51 |
| Ik ben er trots op een Nederlander te zijn.                                                                                             |           | ,61 |           | ,59 |
| Pearson correlatie tussen beide etnocentrisme-dimensies.                                                                                |           | ,61 |           | ,48 |

NOUT = negatieve houding tegenover outgroups

PIN = positieve houding tegenover ingroup

me weliswaar enigszins is afgenomen over de tijd heen (van .61 naar .48) maar nog steeds betrekkelijk hoog genoemd mag worden. Ten vierde merken we op dat beide dimensies van etnocentrisme ook betrouwbaar gemeten zijn (Cronbach's alpha's bedragen .93 respectievelijk .81).

*De stabiliteit van de etnocentrisme-meting* – We nemen deze in ogenschouw, zowel voor de hele populatie alsook voor de subpopulaties. Deze zogenaamde stabiliteitscoëfficiënten staan vermeld in tabel 2. Deze parameters kunnen op twee manieren worden geïnterpreteerd. Enerzijds geven zij een indicatie voor de mate waarin de betreffende attitudes aan verandering onderhevig zijn geweest: hoe hoger deze parameter is (tussen: -1 en +1), des te stabiel is de betreffende attitude over de genoemde periode. Anderzijds geven zij aan in hoeverre de attitude op het tweede tijdstip wordt bepaald door de attitude op het eerste tijdstip.

Tabel 2: Stabiliteitscoëfficiënten inzake etnocentrisme tussen 1985-1986 en 1990-1991

|                       | NOUT |     | PIN |     |
|-----------------------|------|-----|-----|-----|
| Hele populatie        | ,80  | 174 | ,82 | 231 |
| Lager opgeleiden      | ,73  | 116 | ,77 | 156 |
| Hoger opgeleiden      | ,79  | 58  | ,84 | 75  |
| Lagere beroepsgroepen | ,64  | 49  | ,80 | 66  |
| Hogere beroepsgroepen | ,83  | 109 | ,84 | 146 |

In de kolom naast elke stabiliteitscoëfficiënt staat het aantal respondenten waarop deze is gebaseerd. Zie verder tabel 1.

Wanneer we de stabiliteitscoëfficiënten van de beide etnocentrisme-dimensies voor de totale onderzoekspopulatie bezien, valt op dat die betrekkelijk hoog zijn (.80 respectievelijk .82). Jagodzinsky en Kuehnelt (1987) vonden weliswaar vergelijkbare stabiliteitscoëfficiënten, maar in hun onderzoek waren slechts drie maanden verstreken tussen beide metingen, terwijl in ons onderzoek vijf jaar (!) is verstreken tussen beide metingen. Dat deze coëfficiënten betrekkelijk hoog zijn, moge ook blijken uit een vergelijking met onderzoek naar politieke opinies: daar blijken dergelijke coëfficiënten zelden hoger te zijn dan .60 (vgl. Aish & Jöreskog 1990).

Vervolgens beschouwen we de stabiliteitscoëfficiënten binnen de subpopulaties. Daarbij valt op dat de stabiliteitscoëfficiënten binnen de categorie van lager opgeleiden lager zijn dan de stabiliteitscoëfficiënten binnen categorie hoger opgeleiden (.73 versus .79 en .77 versus .84). Hetzelfde geldt voor de vergelijking van de stabiliteitscoëfficiënten van de lagere beroepsgroepen versus de hogere beroepsgroepen (.64 versus .83 en .80 versus .84). Hieruit valt af te leiden dat mensen

die een hogere opleiding hebben genoten dan wel werkzaam zijn in hogere beroepen, inderdaad stabielere attitudes hebben dan mensen die een lagere opleiding hebben genoten dan wel werkzaam zijn in lagere beroepen. Maar evenals voor het onderzoek van Jagodzinsky en Kuehnel (1987) geldt dat de verschillen niet erg groot zijn.

*De ontwikkelingen in etnocentrisme* – In hoeverre en in welke richting zijn etnocentrische attitudes veranderd bij bepaalde categorieën Nederlanders in de periode 1985-1986 tot en met 1990-1991? Deze gegevens staan in tabel 3. Zowel voor de totale onderzoekspopulatie alsook voor de diverse subpopulaties zijn zogenaamde latente gemiddeldes berekend op beide tijdstippen. Vervolgens is getoetst of de verschillen tussen beide tijdstippen al dan niet significant waren ( $t > 1.96$ ,  $p < .05$ ).

Tabel 3: t-toetsen op gemiddeldes van etnocentrisme-dimensies op twee tijdstippen

|                       | NOUT  |       |           | PIN   |       |           |
|-----------------------|-------|-------|-----------|-------|-------|-----------|
|                       | 85-86 | 90-91 | $p < .05$ | 85-86 | 90-91 | $p < .05$ |
| Hele populatie        | 1,14  | 1,19  | *         | 1,30  | 1,34  | *         |
| Lager opgeleiden      | 1,23  | 1,29  | *         | 1,33  | 1,38  | *         |
| Hoger opgeleiden      | ,93   | ,98   |           | 1,22  | 1,25  |           |
| Lagere beroepsgroepen | 1,37  | 1,40  |           | 1,36  | 1,40  |           |
| Hogere beroepsgroepen | 1,05  | 1,12  | *         | 1,27  | 1,31  | *         |

\* betekent dat de verschillen tussen de gemiddeldes van 1985-1986 en 1990-1991 significant zijn ( $p < .05$ ). Zie verder tabel 1.

Uit deze toetsen bleek ten eerste dat de gehele onderzoekspopulatie beide aspecten van etnocentrisme in de genoemde periode sterker is gaan onderschrijven: de gemiddelde score op de negatieve houding tegenover *outgroups* is toegenomen van 1.14 tot 1.19 (range: .50 – 2.50) terwijl de positieve houding tegenover de *ingroup* is toegenomen van 1.30 tot 1.34 (range: .70-2.10). Ten tweede blijkt dit ook te gelden voor alle onderscheiden subpopulaties: etnocentrisme is toegenomen zowel onder lager als hoger opgeleiden en zowel onder lagere als hogere beroepsgroepen en wel in ongeveer dezelfde orde van grootte (variërend tussen .03 en .07).<sup>11</sup> In de conclusies zullen we deze resultaten in perspectief trachten te plaatsen.

## 8. Conclusies en discussie

In deze bijdrage stelden we een vraag aan de orde die nog niet eerder kon worden beantwoord in Nederland, om de eenvoudige reden dat er nog geen gegevens wa-

ren om een dergelijke vraag te beantwoorden. De vraag heeft betrekking op de vrij algemeen veronderstelde verslechtering van het tolerante sociaal-culturele klimaat in Nederland. In het publieke debat twijfelt vrijwel niemand eraan dat Nederlanders minder tolerant zijn geworden tegenover etnische minderheden. Maar niemand kon tot nog toe de vraag beantwoorden welke sociologische categorieën nu in het bijzonder verantwoordelijk zouden zijn voor de afname van die tolerantie. Daarover wordt natuurlijk wel vrijelijk gespeculeerd in het publieke debat. Vaak wordt geopperd dat met name de kansarme categorieën die in kansarme buurten wonen te midden van evenzeer kansarme etnische minderheden (nog) minder tolerant zouden zijn geworden.

Voor die redenering is op grond van sociaal-wetenschappelijke theorieën ook wel het een en ander te zeggen. Want uit eerder onderzoek bleek dat het lager opgeleiden en handarbeiders maar ook kleine zelfstandigen waren die verhoudingsgewijs sterk etnocentrisch waren. Belangrijke redenen daarvoor zouden kunnen zijn dat juist deze sociologische categorieën sterk autoritair zijn en zich sterk bedreigd voelen door etnische minderheden. Dan is het vervolgens plausibel dat onder verslechterende economische omstandigheden ook juist deze categorieën meer etnocentrisch worden.

Om die wijdverbreide hypothesen te kunnen toetsen, dient men te beschikken over een meetinstrument dat valide en betrouwbaar is maar bovendien invariant is over de tijd heen. Via een uitgebreide procedure toonden we aan dat de eerder ontwikkelde etnocentrisme-items aan de gestelde eisen voldeden.

Op grond van de beproefde etnocentrisme-meting hebben we vervolgens aangetoond dat individuele Nederlanders inderdaad etnocentrischer zijn geworden in de periode 1985-1986 tot en met 1990-1991. En inderdaad: ten aanzien van bepaalde minder kansrijke categorieën (lager opgeleiden en lagere beroepsgroepen) hebben we aangetoond dat zij al etnocentrischer waren dan gemiddeld en ook nog etnocentrischer zijn geworden in de genoemde periode. Een en ander impliceert dat we de hypothesen 1 en 2 niet hoeven te verwerpen.

Maar er zijn ook andere ontwikkelingen gaande geweest in onze samenleving die relatief onopgemerkt zijn gebleven. Want niet alleen de zogenaamde kansarme categorieën zijn etnocentrischer geworden in de genoemde periode, maar ook de categorieën die als het ware gevrijwaard waren van het maatschappelijk stempel van intolerantie: de hoger opgeleiden en de hogere beroepen. Uit deze studie is naar voren gekomen dat ook zij etnocentrischer zijn geworden in de genoemde periode; en wel in nagenoeg dezelfde mate als de zogenaamde kansarme categorieën. We achten het van belang om op te merken dat het etnocentrisme-niveau van deze categorieën zich als het ware parallel ontwikkelt aan het algemene etnocentrisme-niveau. Dit impliceert dat we de hypothese 3 en 4 dienen te verwerpen.

De bevinding dat de kansarme categorieën in ons land etnocentrischer zijn geworden in het begin van de jaren negentig is heel wel te interpreteren op grond van

de zondebok-theorie. Juist deze categorieën worden wellicht meer dan eerst geconfronteerd met de concurrentie van de zijde van allochtonen omdat zij binnen dezelfde segmenten van de arbeids- en huisvestingsmarkt opereren. Wellicht prevaleert bij deze categorieën het idee dat hun sociaal-economische positie wordt bedreigd in die zin dat zij menen te worden benadeeld ten opzichte van etnische minderheden waarvan ze vinden dat die worden bevoordeeld. Daarnaast constateerden we in eerdere studies (vgl. Billiet *et al.*, 1992) dat juist kansarme categorieën (zoals handarbeiders maar ook kleine zelfstandigen) kampen met gevoelens van politieke en maatschappelijke machteloosheid en zich verwaarloosd voelen. Aan dit conglomeraat van opinies worden door sommige mensen uit deze kansarme categorieën politieke consequenties verbonden. Zo is gebleken dat juist deze categorieën het afgelopen decennium steeds prominent aanwezig zijn geweest in het electoraat van extreem-rechtse politieke partijen (vgl. Scheepers *et al.*, 1993). Het zijn juist deze partijen (geweest) die inspelen op gevoelens van sociaal-economische achterstelling: zij stellen in hun propaganda immers dat Nederlanders in eigen land worden gediscrimineerd. Voorts spelen juist deze partijen in op gevoelens van politieke en maatschappelijke machteloosheid waaronder wellicht grote groepen mensen lijden die menen dat 'hun oude partij' hun belangen niet meer naar behoren behartigt (vgl. Van Holsteyn 1994).

Maar we achten het niet zo plausibel dat deze zondebok-theorie ook een verklaring zou kunnen bieden voor de toegenomen etnocentrische gevoelens onder de kansrijke categorieën. Ten aanzien van deze kansrijke categorieën zouden we veronderstellen dat zij maar in beperkte mate geconfronteerd worden met concurrentie van de zijde van etnische minderheden. Desalniettemin kan natuurlijk ook bij hen het beeld zijn ontstaan dat etnische minderheden worden bevoordeeld ten nadele van Nederlanders. Deze beeldvorming kan zich vertalen in een toename van etnocentrisme. Deze bevinding zou een interpretatie kunnen vormen voor het feit dat sinds het begin van de jaren negentig ook modale inkomensgroepen te vinden zijn in het electoraat van de CD (vgl. Scheepers *et al.*, 1993).

Een andere meer speculatieve verklaring zou luiden dat er in dit opzicht sprake is van detaboeïsering: het is ook onder deze 'hogere' categorieën niet meer zo sterk als voorheen taboe om negatieve uitlatingen te doen over etnische groepen. Mogelijkerwijs bestaat er een parallel met de ontwikkelingen die plaatsvonden na de detaboeïsering van de seksuele moraal waarvan we wordt verondersteld dat die heeft plaatsgevonden in de tweede helft van de jaren zestig (vgl. SCP 1992: 431). De CBS-statistieken tonen aan dat in de periode nadien vanaf 1970 het percentage echtscheidingen onder de Nederlandse bevolking verdubbelde alsook dat er een sterke toename plaatsvond van geslachtsziektes (CBS 1989). Dat de-detaboeïseringsproces leidde dus tot een vervaging van de traditionele norm inzake het gezin als hoeksteen van de samenleving en sex voor en buiten het huwelijk. Gelet op de bevinding dat zowel de kansarme als de kansrijke Nederlanders in de afgelopen

periode etnocentrischer zijn geworden, achten we het zeer wel mogelijk dat we nu midden in het de-taboeïseringsproces verkeren waarbij de traditionele norm van verdraagzaamheid tegenover vreemdelingen vervaagt. Dat zou een verklaring kunnen vormen voor de toename van het aantal acties gericht tegen allochtonen waarvan we in de inleiding melding maakten.

Dan is de volgende vraag evenwel welke factoren dit de-taboeïseringsproces op gang hebben gebracht. We achten het niet uitgesloten dat deze ontwikkeling mogelijkerwijs is aangezet door openbare uitspraken van vooraanstaande gezagsdragers en politici. Wellicht onbedoeld worden bepaalde incidenten, waarbij etnische minderheden zijn betrokken, vooral op negatieve wijze uitvergroot door de media. Teneinde deze negatieve beeldvorming niet onnodig aan te wakkeren, lijkt ons terughoudendheid van zowel vooraanstaande mensen als van de media op dit punt gewenst.

Voortgezet onderzoek om specifiekere hypothesen met betrekking tot de veranderingen in etnocentrisme binnen kansarme stadswijken waar veel etnische minderheden zijn gehuisvest te toetsen, achten we niet alleen complementair maar ook van groot belang. Tot nog toe is niet onderzocht of in dergelijke wijken etnocentrisme sterker toeneemt dan in wijken waar verhoudingsgewijs weinig etnische minderheden wonen. Dergelijk onderzoek kan leiden tot bevindingen die van belang zouden kunnen zijn bij huisvestingsbeleid waarbij men zich tot doel stelt om omstandigheden te creëren gericht op integratie van uiteenlopende etnische groepen, autochtonen en allochtonen.

## Noten

1. Deze bevindingen zijn globaal in overeenstemming met het percentage etnocentrische Nederlanders dat in ander onderzoek uit 1985 werd aangetroffen (Scheepers, Felling & PETERS 1989).

2. Daarnaast toetsten we nog enkele andere theorieën die hetzij minder bleken bij te dragen aan de verklaring van etnocentrisme hetzij schijnverklaringen bleken te zijn (vgl. Eisinga & Scheepers 1989).

3. Alleen die mensen die bij het eerste interview uitdrukkelijk toestemming hadden gegeven om nogmaals benaderd te worden, werden in deze steekproef opgenomen.

4. Dat wil zeggen: de modificatie-indices overschreden niet de waarde 5. Deze waarde wordt door Jöreskog en Sorböm aangegeven als vuistregel.

5. Ook op het tweede tijdstip moest dit model evenwel op strikt statistische gronden worden verworpen (Chi-kwadraat = 404, bij 134 vrijheidsgraden,  $p = 0,00$ ).

6. Ook nu bleek dat het model op strikt statistische gronden verworpen diende te worden (Chi-kwadraat = 2045 bij 608 vrijheidsgraden,  $p = 0,00$ ).

7. Dit kan via een procedure binnen LISREL die door Faulbaum (1987) is ontwikkeld en beschreven. Maar deze procedure leidt aldus Faulbaum, bij een invariant meetmodel op twee tijdstippen, tot dezelfde resultaten als een gepaarde t-tests. Ten aanzien van dit model gold wederom dat het op strikt statistische gronden verworpen zou moeten worden (Chi-kwadraat = 1689, bij 606 vrijheidsgraden,  $p = 0,00$ ) maar op grond van de modificatie-indices optimaal

geacht kon worden. De zogenaamde factor regressiecoëfficiënten die resulteren uit dit model worden vervolgens gebruikt om de factorscores te berekenen die voor elke individuele respondent aangeven in hoeverre hij/zij de betreffende attitude onderschrijft.

8. Op strikt statistische gronden moest het model evenwel wederom verworpen worden (Chi-kwadraat = 3242, bij 1232 vrijheidsgraden,  $p = 0.00$ ).

9. Ook voor deze subpopulatie moest het model strikt genomen verworpen worden (Chi-kwadraat = 2948, bij 1232 vrijheidsgraden,  $p = 0.00$ ).

10. De Chi-kwadraat van het model met daarin de beide opleidingscategorieën bedroeg 2930 bij 1228 vrijheidsgraden ( $p = 0.00$ ), terwijl de Chi-kwadraat van het model met daarin de beide beroepsgroepen 2662 bedroeg bij 1228 vrijheidsgraden ( $p = 0.00$ ).

11. We merken op dat niet alle verschillen statistisch significant zijn. Dat wordt veroorzaakt door de uiteenlopende aantallen in de diverse subpopulaties: in relatief kleine subpopulaties, bij voorbeeld de lagere beroepen, zijn dezelfde verschillen in de gemiddeldes qua orde van grootte (net) niet significant, terwijl dezelfde verschillen in de gemiddeldes bij de hogere beroepen (net) wel significant zijn.

## Literatuur

- Adorno, T.W., E. Frenkel-Brunswik, D.J. Levinson & R.N. Sanford (1950), *The Authoritarian Personality*. New York: Harper and Row (verkorte versie (1982); New York: Norton and Company.
- Aish, A.M. & K.G. Jöreskog (1990), A panel model for political efficacy and responsiveness: an application of LISRELL 7 with weighted least squares. *Quality and Quantity*, 24, 405-426.
- Baars, J. & P. Scheepers (1993), Theoretical and methodological foundations of 'The Authoritarian Personality'. *Journal for the History of the Behavioral Sciences*, 39, 345-352.
- Billiet, J., R. Eisinga & P. Scheepers (1992), Etnocentrisme in de lage landen, opinies over eigen en ander volk in Nederland en Vlaanderen. *Sociologische Gids*, 38 (5/6), 300-323.
- Blalock, H.M. (1967), *Toward a theory of minority group relations*. New York: John Wiley and Sons.
- Castles, S. & G. Kosack (1973), *Immigrant workers and class structure in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1989), *1899-1989: negentig jaren in tijdreeksen*. 's-Gravenhage: SDU-uitgeverij.
- Converse, P.E. (1970), Attitudes and non-attitudes: continuation of a dialogue. In: E.R. Tuft (ed.), *The quantitative analysis of social problems*. Reading: Addison-Wesley.
- Converse, P.E. (1980), Rejoinder to Judd and Milburn. *American Sociological Review*, 45, 644-646.
- Coser, L.A. (1956), *The functions of social conflict*. Glencoe, Ill: The Free Press.
- Eisinga, R. & P. Scheepers (1989), *Etnocentrisme in Nederland, theoretische en empirische modellen* (dissertatie). Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Elich, J.H. & B. Maso (1984), *Discriminatie, vooroordeel en racisme in Nederland*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Erikson, R., J.H. Goldthorpe & R. Portocarero (1983), Intergenerational class mobility and the convergence thesis. *British Journal of Sociology*, 34, 303-334.
- Faulbaum, F. (1987), Intergroup comparisons of latent means across waves. *Sociological Methods and Research*, 15 (3), 317-335.

- Felling, A., J. Peters & P. Scheepers (1986), *Theoretische modellen ter verklaring van ethnocentrisme*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Felling, A., J. Peters, O. Schreuder, R. Eisinga & P. Scheepers (1987), *Religion in Dutch Society 85. Documentation of a national survey on religious and secular attitudes*. Amsterdam: Steinmetz Archive.
- Felling, A., J. Peters, P. Scheepers, E. Jacobs & R. König (1992), *Individual changes in the Netherlands 1985-1990. Documentation of a two-wave panel research*. Amsterdam: Steinmetz Archive.
- Ganzeboom, H., R. Luykx & D. Treiman (1989), Intergenerational class mobility in comparative perspective. *Research on Social Stratification and Mobility*, 8, 3-84.
- Holsteyn, J. van (1994), Proteststemmers en aanhangers. *Casablanca*, 3 (1), 18-19.
- Jagodzinsky, W. & S. Kuehnel (1987), Estimation of reliability and stability in single-indicator multiple wave models. *Sociological Methods and Research*, 15 (3), 219-258.
- Jöreskog, K.D. & D. Sörbom (1981/1984), *Lisrel V, analysis of linear structural relationships by maximum likelihood, instrumental variables and least squares methods*. Chicago: International Educational Services.
- Judd, C.M. & M.A. Milburn (1980), The structure of attitude systems in the general public: comparisons of a structural equations model. *American Sociological Review*, 45, 627-643.
- Krauth, C. & R. Porst (1984), Sozioökonomische Determinanten von Einstellungen zu Gastarbeiten. In: K.U. Mayer en P. Schmidt, *Allgemeine Bevölkerungsumfrage der Sozialwissenschaften*. Frankfurt a. M./New York: Campus.
- Levine, R.A. & D.T. Campbell (1972), *Ethnocentrism, theories of conflict, ethnic attitudes and group behavior*. New York: Wiley.
- Marx, K. (1848/1974), *Manifesto of the Communist Party*. Moskow: Progress Publishers.
- Meloen, J.D. (1983), *De autoritaire reactie in tijden van welvaart en crisis*. Amsterdam: dissertatie.
- Middendorp, C.P. (1991), *Ideology in Dutch politics, the democratic system reconsidered 1970-1985*. Assen: Van Gorcum.
- Milburn, M.A. & C.M. Judd (1981), Interpreting new methods in attitude structure research. *American Sociological Review*, 46, 675-677.
- Pieterse, H., P. Scheepers & J. van de Ven (1991), Religious beliefs and ethnocentrism. A comparison between the Dutch and white church-going South Africans. *Journal of Empirical Theology*, 4, 64-85.
- Porst, R., P. Schmidt & K. Zeifang (1987), Comparisons of subgroups by models with multiple indicators. *Sociological Methods and Research*, 15 (3), 303-315.
- Roelandt, Th., H.M.A.G. Smeets & J. Veenman (1993), *Jaarboek Minderheden 1993*. Houten: Bohn Stafleu/Van Loghum.
- Sales, S.M. (1973), Threat as a factor in authoritarianism, an analysis of archival data. *Journal of Personality and Social Psychology*, 28, 44-57.
- Schaefer, B. & B. Six (1978), *Sozialpsychologie des Vorurteils*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Scheepers, P., A. Felling & J. Peters (1989), Ethnocentrisme in Nederland. Theoretische bijdragen empirisch getoetst. *Sociologische Gids* 36, 31-47.
- Scheepers, P., A. Felling & J. Peters (1990), Social conditions, authoritarianism and ethnocentrism. A theoretical model of the early Frankfurt School updated and tested. *European Sociological Review* 6, 15-29.
- Scheepers, P., R. Eisinga & J. Lammers (1993), Het electoraat van de Centrum Partij/Centrum Democraten in de periode 1982-1992. *Mens en Maatschappij*, 4, 362-385.
- Sherif, M. & C.W. Sherif (1953/1979), Research on intergroup relations. In: W.G. Austin &

- S. Worchel, *The social psychology of intergroup relations*, p. 25-45. Monterrey: Brooks/Cole.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1992), *Sociaal en Cultureel Rapport 1992*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag: VUGA.
- Studlar, D.T. (1977), Social context and attitude toward coloured immigrants. *British Journal of Sociology*, 20, 168-184.
- Sumner, W.G. (1906), *Folkways*. Boston: Ginn.
- Tajfel, H. (1981), *Human groups and social categories. Studies in social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tajfel, H. (1982a), Social psychology of intergroup relations. *Annual Review of Psychology*, 33, 1-39.
- Tajfel, H. (1982b), *Social Identity and intergroup relations*. Cambridge: Cambridge University Press.